

УДК 94(477)“1941/1942”+069.51

О. О. ЯНКОВЕНКО*

УКРАЇНА В ТРАГІЧНІ ДНІ 1941–1942 років:
ЩОДЕННИКОВИЙ ДИСКУРС
(ФОНДОВО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ОГЛЯД)

На основі дослідження щоденників із фондової колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс висвітлено окремі аспекти початкового періоду німецько-радянського протистояння на території України в роки Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна; німецько-радянська війна; оборонні бої; Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; фондова колекція; щоденник; дискурс; історичне джерело.

75 років минуло відтоді, як нацистська військова машина вторглася на українські землі. 1941–1942 рр. стали етапом важких випробувань для України та її народу. Навіки закарбувалися в пам'яті цілого покоління українців напружені оборонні бої, трагічні дні хаотичного відступу радянських бійців та командирів, вступ до міст і сіл нацистських військ, колони біженців та захоплених у полон воїнів-захисників. Події, що відтворюють хроніку та хід бойових дій, ретельно вивчені. Про них історики написали багато фундаментальних праць. Однак жодне з цих досліджень не спроможне передати відчуття та емоції людей, яким довелося зустрітися віч-на-віч із ворогом, на власному досвіді пережити трагедію оборонних боїв, руйнування власної домівки, усталеного способу життя, жахи окупації, полону, примусового вивезення на чужину. Це здатні відтворити лише учасники та свідки подій. Нині за багатьох із них красномовно промовляють створені в період воєнного лихоліття свідчення – спогади, листи, щоденники.

Епістолярній спадщині періоду Другої світової війни належить особливе місце в історичній науці. Писемні пам'ятки не лише доповнюють і поглиблюють знання про оборонні та наступальні операції, відомі битви воєнної доби, а й сприяють їхньому переосмисленню, що дуже важливо в історичному контексті. Такі джерела належать до неофіційних, позаяк у них міститься здебільшого суб'єктивна думка чи бачення однієї особи. Найчастіше, це – документи особового походження, які не призначені для широкого загалу.

Досліджуючи письмові свідчення приватного характеру, необхідно завжди пам'ятати, у якому середовищі та за яких обставин вони створе-

* Янковенко Оксана Олексіївна – головний зберігач фондів Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс.

ні, хто їх автор – рядовий солдат чи офіцер, особа з вищою освітою чи з чотирма класами початкової школи за плечима тощо. Часто ці джерела мають ідеологічну заангажованість, несуть відбиток загальноприйнятих суджень та оцінок, морально-етичних норм, притаманних суспільству воєнного періоду. Інтерпретація таких пам'яток потребує ретельного та неупередженого вивчення й, одночасно, критичного ставлення.

Серед документів особового походження фондозбірня Національного музею історії України у Другій світовій війні зберігає близько 170 щоденників¹, понад 20 з яких висвітлюють події початкового періоду німецько-радянської війни на території України. Колекція постійно перебуває в центрі уваги науковців музею, активно досліджується та апробується в науковому просторі. Епістолярій суттєво доповнює офіційні документи й досить рельєфно та об'єктивно характеризує окремі факти, епізоди й події життя в умовах воєнного буття. Інколи це виважені й стримані авторські записи, часто – по-справжньому емоційний, наповнений життям, істинними відчуттями, вірою та надією дискурс, що дає можливість максимально наблизитися до подій воєнного часу, побачити їх без купюр та загальноприйнятих стереотипів. Цієї особистої документації (на відміну від листів) не торкалося перо цензора. Щоденники дійшли до нас в автентичному вигляді, такими, якими їх створили автори, звичайно, не без особистої самоцензури, характерної для тоталітарної держави.

Вважається, що щоденник автор пише для себе, а насправді кожна особистість прагне до діалогу. Дискурс сам на сам у кінцевому підсумку стає надбанням прийдешніх поколінь. Нині це – голос із минулого, що лунає через товщу років.

Щоденники належать до *мемуарного жанру*. Їхня перевага перед іншими мемуарними творами полягає в тому, що вони вирізняються точністю імен, назв місцевостей, населених пунктів, датуванням подій, свіжістю відображення вражень та деталей буття тощо. Деякі автори пишуть свої щоденники, розраховуючи на подальшу публікацію. Можливо, учасники подій 1941–1942 рр., чиї щоденники зберігаються у фондовій колекції музею, також вели свої щоденники, сподіваючись, що їхні сторінки будуть опубліковані й нащадки дізнаються, з якими непередбачуваними труднощами, а часом навіть нездоланими обставинами довелося зіштовхнутися захисникам України на початку німецько-радянського протистояння, а їхній гіркий досвід допоможе запобігти й унеможливити повторення трагедії.

Більшість щоденників 1941–1942 рр. із фондозбірні Меморіалу, що містять відомості про оборонні бої на українських землях, належать військовим. Проте є серед писемних пам'яток і щоденникові записи мирних мешканців України, на чию долю випали тяжкі випробування війною. Дискурс кожного з них вартий уваги, але окремі записи дають

можливість більш повно продемонструвати всю гостроту й трагічність подій в Україні на найважчому етапі смертельного зіткнення, заглибитися у їхній зміст.

Оперативну інформацію про переміщення військових частин 6, 9 та 57-ї армій Південного та Південно-Західного фронтів у 1941–1942 рр. містить фронтовий щоденник старшого лейтенанта Г. І. Фрумїна, командира 1-го артдивізіону 283-го корпусного артилерійського полку, учасника оборонних боїв на території України². Саме це джерело лягло в основу роману-епопеї К. М. Симонова “Живі і мертві”.

Стислі щоденні зведення реконструюють перебіг подій у районі Гусятина, Дунаївців, Бара, Жмеринки, Гайсина, серпневі бої за Дніпропетровськ та його околиці: “24 серпня – зайняті бойові позиції в парку по вулиці Садовій і в районі єврейського кладовища в м. Дніпропетровську... У результаті ведення вогню знищено дві мінометні батареї, обстріляно скупчення противника й зірвана атака піхоти... 25 серпня... вогневі позиції переведені на лівий беріг Дніпра в район Нижньодніпровська. Вогонь вели по шляхах, що ведуть у Дніпропетровськ...”³.

Кілька разів у щоденнику Г. І. Фрумїна серед рядків, що описують бої за українські міста і села, з’являється запис: “...20 відсотків ворожих снарядів не вибухають...”⁴. Це говорить про активну диверсійно-підривну роботу на захоплених противником підприємствах, що виготовляли озброєння та боєприпаси для військ Вермахту.

Підрозділу старшого лейтенанта Г. І. Фрумїна, як і більшості частин, що боронили Україну в 1941 р., не вдалося уникнути оточення. “26–27 вересня 1941 р. ... На лівому фланзі в Царичанці (ділянка оборони 28-ї кавалерійської дивізії) прорвалися танки, броневих автомобілі, мотопіхота противника – вирушили трьома дорогами на Дмухайлівку та Михайлівку. Вогневі взводи повинні були зосередитися у Дмухайлівці, але танки обігнали трактори й знищили 6 гармат та 9 тракторів... Вогневі розрахунки і командири вогневих взводів розбіглися, немає лейтенантів Залози, Зайцева, Панкратова, мол. лейтенантів Івашина, Мельниченка... Точних підрахунків втрат бійців і молодших командирів немає... 28, 29–30 вересня. У Сахновщині підбираємо людей, що вийшли з оточення... Остаточні втрати: 4 гармати, 7 тракторів, 3 причепи, 2 автомобілі. Людей 50 чоловік...”⁵, – так офіцер описував вклинення ворожих танків у смугу оборони підрозділу та втрати 1-го артдивізіону 283-го корпусного артилерійського полку, який припинив своє існування 24 жовтня 1941 р. у районі с. Червоний Оскіл, що на Харківщині, коли залишки його особового складу та матчастину було передано 229-му корпусному артилерійському полку. У складі цієї військової частини Г. І. Фрумїн брав участь у боях у районі Лозової, Богородичного, Красний Яр, де радянським військам удалося перебрати ініціативу в свої руки: “Наша піхота перейшла в наступ. О 13.00 провели

артпідготовку по Богородичному, 2 роти (посилени) 970 сп до кінця дня просунулися в район Красного Яру і зайняли Богородичне”⁶.

Неабиякий інтерес викликають щоденникові записи інтенданта 3 рангу С. І. Марченка, військового диктора фронтового мовлення Політуправління Південно-Західного фронту (під час оборони Києва фронтове мовлення розміщувалося в м. Бровари – О. Я.)⁷. Фондова скарбниця музею містить три щоденники С. І. Марченка, проте лише один із них розкриває події, що відбувалися в оборонний період на українських землях. Записи та коментарі автора – це, радше, поверхневий дискурс з елементами професійної самоцензури, замішаний на радянській пропаганді того часу: “16 серпня 1941 р. Останні відомості: німців вибито з Жулян, Межигір’я, Голосієва, Боярки. Усе передмістя всіяне трупами... 18 серпня... Учора залишили Кривий Ріг і Миколаїв. Сумно! Тут (у Києві – О. Я.) порівняно затишок... Мабуть, залишу писати щоденник. Тому що значних подій немає, а дещо записувати не потрібно... 22 серпня... Сьогодні війні два місяці за попередніми даними, висловлюють думку, що противник втратив близько 2000000 чоловік...”⁸.

Сторінки щоденника Семена Марченка не обмежуються скупими рядками хроніки. Автор пише про людину на війні, передає пережиті відчуття та емоції (свої та бойових побратимів) після перших ворожих обстрілів – природний людський страх, що сковує душу й тіло: “4 серпня 1941 р... Над нами пролітали три дев’ятки німецьких бомбардувальників, а над ними, як мухи, їхні винищувачі. Мене охопив жах – я чув, як вони вже заходили в піке, скидали бомби, як вони жахливо неприємно свищать. Це вперше я перелякався... Навколо падали запалювальні бомби. Все палало... Я весь час звивався на землі, не знаючи, куди повзу, й одна думка: “Ось це вже кінець, все, смерть”... 15 серпня... Захворів Фефер... Ось хто боявся бомбардування! Одного разу він пішов із Тетяною Соломонівною в ліс. Тільки відійшли – раптом тривога. Мій Фефер кинув свою даму й так біг до щілини, як заєць. Всі сміялися донезмоги...”⁹.

Некрологом про загибель рідного брата Олександра в ході радянсько-фінляндської війни та клятвою помститися розпочинає свій щоденник М. Д. Дятленко, студент факультету західних мов і літератури Київського університету, згодом – інструктор Політуправління Південно-Західного та інших фронтів, військовий перекладач¹⁰. Його записи – це калейдоскоп роздумів про сенс людського життя, про ненависного ворога, а також віру та надію на те, що йому вдасться вціліти, а ворогу доведеться розплачуватися за свої зlodіяння. 15 вересня 1941 р. автор вдався до філософських резюмувань: “86 днів війни. Дві великі, сильні держави, дві протилежні системи у кінці кінців зіткнулися. Битви небачені у світі, як по техніці, так і по кількості жертв та жорстокості. Обидві сторони впевнені у кінцевій перемозі, але в таких випадках

лише одна має рацію... рухає мене якась віра в те, що я переживу й цю війну. Не для себе, а для рідних..."¹¹.

Багато невимовних страждань довелося побачити на фронтових шляхах України М. Д. Дятленку. Улітку 1942 р. він занотував: "Кривавими сльозами плаче змучена віками Україна. Невиліковні рани нашого народу, знівеченого катями варварської епохи. Не підлягає підрахунку кількість загиблих у відчайдушній боротьбі з цими варварами, повішених, пошматованих, згвалтованих..."¹².

З першого дня німецько-радянської війни вела щоденник киянка Н.В. Герасимова, студентка Київського політехнічного інституту, якій судилося пережити бої за столицю влітку – восени 1941 р., окупацію й стати "Праведником Бабиного Яру" за врятовані життя євреїв, приречених на загибель у київському урочищі Бабин Яр¹³. 22 червня 1941 р. дівчина записала таке: "Війна! Сьогодні о 4 год. ранку німецькі літаки здійснили наліт на Київ... Багато хто думав, що це маневри... О 12 годині Молотов повідомив, що Німеччина напала на нас... Бомбардуванню піддані Київ, Житомир, Севастополь. Убито й поранено в Києві 200 чоловік..."¹⁴.

Сторінки щоденника Н. В. Герасимової віддзеркалюють нещадні бомбардування Києва, оборонні бої, що з кожним днем наближалися до столиці, та жахливу хроніку відступу радянських військ Україною: "25 червня... Бомбардували завод "Більшовик" і завод № 43... 23 липня... Сьогодні повідомили, що бої йдуть у напрямку Житомира... Міла, Дуся і Нюся вже втекли з Києва. Євреї особливо всього бояться... 6 серпня... Цілий день чути гуркіт гармат. У Голосієві висадився десант... 15 серпня ... Усі вражені повідомленням, що наші війська залишили Кіровоград, Первомайськ... 18 серпня... після запеклих боїв залишено Миколаїв і Кривий Ріг... 2 вересня... Залишено Дніпропетровськ і місто Н. Припускають, що Одесу... 13 вересня. Залишено Чернігів... 15 вересня ... Кременчук... 17 вересня... Київ оточено, настрій у всіх дуже кепський... 18 вересня... Нескінченна кількість військових підвід, автомобілів, ідуть війська... Багато поранених і жінок, що плачуть. Мабуть, іде відступ... 19 вересня... Мертве місто... Київ здано без бою..."¹⁵.

Оборона столиці України завершилася величезною трагедією для її захисників. В оточення в районі Києва потрапили 5-та, 37-ма, 26-та армії та частина сил 21-ї й 38-ї армій, штаб і Військова рада Південно-Західного фронту, усього близько 665 тис. осіб¹⁶.

Генерал-майор М. В. Фекленко, командувач військ 38-ї армії, учасник танкової битви в районі Луцьк – Броди – Рівне та оборони Києва, у своєму щоденнику 4 жовтня 1941 р. виклав доповідь командувачу військ Південно-Західного фронту маршалу С. К. Тимошенку, у якій ідеться про виконання наказу щодо організації та приведення до по-

рядку частин, що виходять з оточення: "...Особовий склад 5-ї та 21-ї армій зібраний у районі Охтирка – Богодухів – Зенькове загальною чисельністю близько 8,5 тис. осіб... Для забезпечення виходу оточених частин організована агентурна розвідка з 30 чол., яка направлена в район Сенча – Лохвиця із завданням відшукувати й направляти до виходу групи наших частин. У розгорнутих пунктах збору організовано харчування і вивіз поранених... Ставлення німців до військовополонених погане, годувати їх заставляють колгоспників"¹⁷.

Із записів М. В. Фекленка довідуємося про те, яких зусиль довелося докласти військовикам та органам НКВС для пошуку та порятунку командування Південно-Західного фронту. Ось що він повідомляв: "25 вересня від пораненого капітана, який вийшов з оточення, стало відомо, що в районі Будаківки перебувають т. Кирпонос та Бурмистренко і з ними ще один генерал – прізвище невідоме, їм назустріч вислано 5 осіб місцевих чинів партії за завданням райвідділу НКВС... 26 вересня мені зателефонували з Решівки, повідомляючи, що нібито там знаходяться Бурмистренко і Кирпонос. Я особисто та полковник Сергєєв перевірили – інформація не підтвердилася"¹⁸. Звичайно, пошуки не могли увінчатися успіхом, оскільки на той час командування фронту вже не було серед живих. 20–22 вересня 1941 р. в урочищі Шумейкове Лохвицького району Полтавської області загинули генерал-полковник М. П. Кирпонос, член військової ради М. О. Бурмистренко, начальник штабу В. І. Тупіков та багато інших командирів і політпрацівників Південно-Західного фронту.

Зі сторінок щоденника дізнаємося про організаторські здібності генерал-майора танкових військ М. В. Фекленка, його вміння працювати з людьми й ухвалювати обдумані рішення в неймовірно важких умовах війни, коли необхідно було затримати просування броньованих полчищ ворога українськими теренами, а також про формування на базі оточенців, яким пощастило вирватися з ворожого кільця, нових частин та з'єднань, здатних і надалі боронити Україну: "...організовано оборону м. Гадяч у складі 700 осіб... 26 вересня прибула 295-та стрілецька дивізія... Гарнізон Гадяча передано дивізії, організовано зв'язок дивізії з усіма необхідними для неї об'єктами... її тил... На цій ділянці наша робота була закінчена... Формування 81-ї стрілецької дивізії розгорнуто правильно і відбувається відповідно до встановлених норм... Для вкомплектування дивізії використовувалися місцеві засоби. Віддано наказ райвійськкому Охтирки відмобілізувати коней, підводи й все необхідне... Ці заходи погоджено з т. Черевиченком..."¹⁹.

Не менш напружені бої точилися і в смузі Південного фронту. Записи в звичайному шкільному зошиті в лінійку, що слугував щоденником молодшому лейтенантові Ф. К. Пивоваруну, командиру взводу, а згодом – окремої роти зв'язку 1331-го стрілецького полку 318-ї стрілецької дивізії 9-ї армії Південного та 12-ї армії Південно-Західного

фронтів, поетапно розповідають про важкі баталії на південному сході та півдні України: “Район м. Миколаєва. Рота в повному складі прибула в с. Варварівку до переправи через р. Буг (ширина ріки 1 300 метрів). На правому березі зібралося багато автомобілів, переправлятися було дуже важко, противник перебував на відстані прицільного вогню, з повітря щохвилино налітали ворожі літаки... весь особовий склад був направлений на оборону переправи... Миколаїв був оточений і особовий склад два дні обороняв місто. Згодом зроблено вузький прохід у розташуванні противника, через який рота разом із КП армії проривалася в Херсон”²⁰.

Далі бойовий шлях роти, як зазначено в записках, проліг через населені пункти Чаплинка – Каланчак та Великі Копані, де бійці налагоджували зв’язок між 150-ю і 136-ю стрілецькими дивізіями та з морською базою Дніпровської військової флотилії, повз Каховку, Мелітополь, станції Синельникове та Роздори, міста Червоноармійське й Лисичанськ. За цей період було протягнуто тисячі кілометрів дроту, забезпечено зв’язок із 230, 275, 150, 318-ю стрілецькими дивізіями. Від січня до липня 1942 р. підрозділ базувався в м. Серго (нині Стаханов). Лейтенант Ф. К. Пивоварун описував, як залишали місто радянські війська: “Починаючи з 9 липня 1942 р., 12-та армія почала відхід із боями з м. Серго. Перший взвод забезпечував відступ 4-ї стрілецької дивізії. До м. Ворошиловграда дивізія вела запеклі оборонні бої на проміжних рубежах – у селах Петрівка, Новоселівка й Олександрівка. У цей період зв’язок доводилося забезпечувати в умовах безперервних бомбардувань і артобстрілів...”²¹.

Про стрімкий відступ частин 9-ї армії Південного фронту повідомляв у своєму щоденнику, що датується 8 липня – 22 листопада 1941 р., і лейтенант медичної служби Т. Д. Бобильов, хірург польового госпіталю 404-го стрілецького полку 176-ї стрілецької дивізії, учасник важких оборонних боїв у районі Бельци, Котовська, Херсона, Асканії Нової, Маріуполя, Донбаської оборонної та Барвінківсько-Лозівської наступальної операцій: “Катеринівка... у селянській хаті розгорнули операційну, у якій довелося прооперувати за два дні, 10–11 серпня 1941 р., 4 особи поранених. Більше не надходило – дивізія боїв не вела. Так само як і ми, всі полки дивізії скаженим темпом вели відступ... Один із поранених командирів пояснив, що ми ведемо вимушений відступ внаслідок прориву противника з правого флангу, який, розвиваючи наступ, намагається зайти в тил нашої дивізії і повністю відрізати її від основних сил. Ось чому ми так швидко відкочуємося від одного населеного пункту до іншого...”²².

На тлі трагічних воєнних баталій із непідробною реалістичністю постає щоденниковий дискурс майора К. П. Сілуанова, помічника начальника з постачання 95-го прикордонного загону НКВС УРСР, що охоплює хроніку подій від 23 червня 1941 р. до 28 травня 1942 р.²³. Ці

документальні свідчення потребують більш ґрунтовного ознайомлення, адже вони дають можливість детально відновити картину не лише оборонних боїв, а й фронтового життя та солдатського побуту в гарячі дні 1941–1942 рр.

Станом на 22 червня 1941 р. штаб прикордонного загону, який охороняв майже 300 кілометрів кордону на стику з Румунією та окупованими Угорщиною землями Чехословаччини (Закарпаття), розташовувався в Надвірній. Загін мав у своєму складі чотири прикордонні комендатури, 16 лінійних та 4 резервні прикордонні застави. Штатний склад загону – 2 158 чоловік. На озброєнні – 50 мінометів, 60 станкових та 122 ручних кулемети, 1 800 гвинтівок і незначна кількість автоматів ППД-40, автомобільна техніка²⁴.

Початок німецько-радянської війни загін зустрів під командуванням підполковника Дмитра Ареф'єва. На 22 червня уряд Угорщини ще не перебував у стані війни з СРСР, на кордоні було досить спокійно, тому про оборонні бої 95-го прикордонного загону на перших сторінках щоденника не йдеться. Другого дня німецько-радянської війни автор визначає сім пунктів основних завдань, де лише в шостому значиться: “Перевірити забезпечення застав”²⁵. Проте аж чотири пункти відведено евакуації сімей та майна керівного складу й забезпечення їх харчуванням. Записи також свідчать, що день 23 червня для відділу постачання прикордонного загону був нелегким. Зокрема, в цей день було “...розпочато роботу за мобілізаційним планом та планом з евакуації, організовано протиповітряну оборону штабу, гарнізону та санчастини; здійснено підготовку книг, справ та звітності загону на випадок відступу штабу; вивезено зі складів недоторканий запас протигазів та санітарного майна; виставлено снайперські пости”²⁶. Наступні записи, що розкривають трагічні будні війни, робилися майже щодобово впродовж трьох найважчих місяців німецько-радянського протистояння. Вони відображають успішну евакуацію родин прикордонників, майна та самої застави й одночасно розгубленість, дезорганізованість і некерованість.

27 червня 1941 р. Угорщина оголосила війну СРСР, після чого угорські частини перейшли державний кордон УРСР. Під їхнім натиском радянські війська розпочали відступати у глиб території України. У цей день автор щоденника повідомляв: “Перший наліт авіації на м. Надвірну. Скинуто 2 бомби, шкоди не завдано”²⁷.

28 червня загін було знято з охорони кордону й підпорядковано 12-й армії Південно-Західного фронту. Відтоді розпочалися постійні передислокації особового складу та майна частини, спочатку в Бучач, згодом – у Чортків, Гусятин, Ольшанці, Городок. 4 липня 1941 р. майор К. П. Сілуанов так описував ці переміщення: “Зв'язку з першим ешеленом немає. Відбувся наліт і бомбардування з літака, 6-10 бомб розірвалися поодаль. Колона протиповітряними засобами не забезпечена. Організація відходу “потворна”: ні переправи, ні шосе не забез-

печені. До 15.00 прибули й зупинилися в лісі за 4 км від м. Городок. Уперше зі штабу армії одержав продукти – свинину й хліб...”²⁸.

Щоденні повідомлення демонструють невизначеність та номенклатурну недалекоглядність, що спричиняли хаос, безлад, паніку, неорганізований відступ у глиб країни. Як свідчать щоденникові записи від 5 та 6 липня 1941 р., частину було підпорядковано штабу округу й віддано наказ про її передислокацію в район Вінниці із завданням охороняти тили. Про складнощі, що виникали в процесі переходу, майор писав: “...У зв’язку з пішою ходою бійців – масові випадки натирання ніг – невміння підготувати ноги, онучі та чоботи. Через це виникають “нездорові” настрої... Об 11.00 відправлено пікап із Морозовим – зупинити пішу колону, обоз та кавалерійську групу до особливого розпорядження, тому що рух на Проскурів небезпечний”²⁹. 9 липня автор зазначав: “О 10.30 відправлено 130 бійців для охорони штабу армії. О 13.00 ситуація змінилася, бійців наказано зняти й направити в пункти для затримання дивізій, що відходять від фронту на нові позиції... Частини й надалі відходять. Багато паніки... Радіо не повідомляє нічого втішного”³⁰.

Щоденник оповідає про відсутність порядку й дисципліни в регулярних військах, мізерні раціони і навіть випадки розкрадання військового майна. У записі від 12 липня йдеться: “...Дементьєв привіз 400 шт. кальсон і 10 шинелей, відібрав у червоноармійців, які вимінювали ці речі на продукти, відбилися від своєї частини й розбазарюють майно”³¹.

Про проблеми з продовольчим забезпеченням і харчуванням, що виникали постійно через нерозпорядливість та панічні настрої, свідчать і записи від 8 та 14 липня: “...Запас білої муки обміняв у місцевих селян на хліб. Із положення вийшли...”; “Наказано комендантам до вечора пришити петлиці всім, хто їх зрізав, і нашити знаки розрізнення...”³².

Від середини липня ситуація в районі дислокації прикордонників значно ускладнилася, розгорілися напружені бої за Вінницю. 18 липня у щоденнику зроблено запис: “Вінниця бомбардується, багато пожеж... Отримані дані про прорив танків противника на вінницькому напрямі... На двох авто відправлено Чубукова на ліквідацію танків, що прорвалися. Видали гранати й пляшки. Справа безнадійна. Так і сталося, частину бійців взагалі загубили”³³.

19 липня 1941 р. прикордонники відступили в район станції Дашів, згодом через смт Новоархангельськ Кіровоградської області на Христинівку та Умань. 21 липня майор Сілуанов зазначав: “Положення й надалі незрозуміле: прорив окремих танків бентежить усю армію (у цей період частина підпорядковувалася 26-й армії – О. Я.). При появі одиничних танків повертають дивізії. У районах Ільїнців та Оратова – танки противника, у Монастирищі також танки, містечко палає... Зухвалі дії німців по тилах дезорганізують всю армію, а дії останньої безпорадні... Дорогою на Новоархангельськ вступили в бій з німецькою гру-

пою, що прорвалася. Вбито одного прикордонника, чотири поранено. Багато залишено автомобілів... Паніка ...”³⁴.

У липні-серпні 1941 р. на сторінках щоденника зафіксовано стрімкий відхід військ, що супроводжувався інтенсивними бойовими діями. Шлях відступу прикордонного загону проліг через міста Первомайськ, Новоград, Нікополь. У дні найбільшої напруги часу на ведення щоденника не залишалося. Записи не зроблено 25–27 липня, немає їх і від 30 липня до 5 серпня та від 16 до 21 вересня 1941 р.

Детально описував майор Сілуанов події 6 серпня, наголошуючи на некомпетентності командування, незлагодженості дій підрозділів на тлі організованості противника: “Пересування частин і транспорту відбувається вдень. Літаки противника безперервно супроводжують колони й обози. Наша авіація лише при цьому присутня... Підготовка начскаду штабу незадовільна: командири не знають своїх обов’язків, працюють лише за завданнями й виконують останні погано. Служба тилу взагалі не організована... Страх оточення, що йде знизу догори, змусив армії відкотитися на південь, втратити управління військами. Цей страх переслідує армію на всьому шляху пересування, замість нанесення одного, двох ударів для вирівнювання положення. Абсолютне панування в повітрі, сильна техніка, правильна взаємодія всіх родів військ – забезпечують успіх німцям”³⁵.

На 9 серпня 1941 р. прикордонники відкотилися до м. Кам’янки, що на Черкащині, й зайняли оборону на Дніпрі, де 11 серпня загін було підпорядковано Південному фронту. 17 серпня бійці одержали наказ обороняти Нікополь, який того ж дня, незважаючи на стійкий опір захисників, був, як зазначено в щоденнику, захоплений противником. Однак у цей день, вперше від початку війни, в нотатках К. П. Сілуанова з’явився позитивний відгук щодо дій радянської авіації: “...Наші бомбардувальники останні 4-5 днів здійснювали часті нальоти – радісно. Непогано працюють і наші зенітки. Поява німецьких літаків значно скоротилася...”³⁶.

20 серпня 1941 р. прикордонний загін перемістився в с. Водяне Запорізької області. Тут вкотре, незважаючи на постійний відступ частин і з’єднань на всіх фронтах, з’являються в записах сподівання та надії змінити хід війни на користь радянських військ: “Спроб перейти Дніпро в районі Нікополя німці не роблять... Є дані про прибуття в район оборони значних наших частин. Можливо, буде перелом?”³⁷. Однак сподівання не виправдовуються, продовжують віддаватися накази про відхід, а в рядках щоденника знову з’являється слово “паніка”.

Реакцією Сталіна на поразки перших тижнів війни стало посилення залякування і терору. 16 серпня в усі підрозділи Червоної армії було надіслано наказ Ставки Верховного Головного командування № 270, згідно з яким командири та політпрацівники, які під час бою зривають із себе знаки розрізнення і дезертирують у тил чи здаються в полон

ворогу, вважалися злісними дезертирами, родини яких підлягають арешту як сім'ї тих, хто порушив присягу і зрадив свою Батьківщину³⁸.

Непередбачувані наслідки наказу та страх оточення й полону, що й так постійно панував серед бійців та їхніх командирів, демонструє запис від 21 серпня: "...форсування Дніпра в районі Нікополя навряд чи буде. Воно буде в районі Запоріжжя і Каховки або зі сторони Миколаєва, і тоді ми знову в мішку й знову повинні вибиратися... Уночі переполох, стрілянина: частини кавалерійської дивізії прийняли колоду у воді за противника, що переправляється, відкрили посилений вогонь і навіть попросили "підтримки"... Яка паніка, яке безладдя!"³⁹.

Цей же запис повідомляє про руйнування Дніпровської ГЕС. Адже в ході відступу радянське керівництво віддало наказ підірвати греблю. Під час вибуху, за даними істориків, утворилася потужна хвиля, яка знищила кілька тисяч мирних громадян та військовослужбовців. Ось як це описував майор Сілуанов: "19 серпня відкрито шлюзи на Запоріжжя. Залиті всі плавні. Для німців прохід став неможливий. Зроблено без попередження. Немало жертв і в нас: багато людей не встигли перейти плавні й потонули. Немало залишено й автомобілів..."⁴⁰.

Значних проблем відступаючим частинам завдавали дощі та бездоріжжя. Транспорт частини постійно ламався й потрапляв в аварійні ситуації. 28 серпня зроблено запис: "Дощ не припиняється, шляхи розмиті, рух автомобілів неможливий..."⁴¹.

У своєму щоденнику автор торкається й подій, що відбувалися на інших ділянках німецько-радянського протистояння, зокрема, 27 серпня зазначав: "Радісну новину повідомили вчора по радіо про ввід наших і англійських військ в Іран. Добре, випередили німців і відгородили себе від раптовості. Так необхідно було зробити і з Болгарією, а фінів потрібно було розгромити ще минулий рік і не залишати плацдарму для німців..."⁴².

У роки Другої світової війни політика уряду полягала в тому, щоб зробити надійним і постійно діючим стимулом "до праці й оборони" спиртні напої, тому в діючій армії було впроваджено щоденні так звані "комінтернівські 100 грамів", які видавалися всім військовослужбовцям передових частин, що вели наступальні дії. Офіційну постанову Державного комітету оборони (ГКО) під грифом "таємно" щодо постачання в діючу Червону армію горілки Сталін підписав у серпні 1941 р.⁴³. Про її введення до солдатського раціону в записах Сілуанова від 29 серпня 1941 р. зазначено: "...Новина в постачанні. Від 1 вересня вводяться 100 грамів горілки на особу, що перебуває на фронті". Невдовзі автор пише про наслідки такого нововведення: "21 вересня – дві аварії автомобілів. Причина – темна ніч, велика швидкість, "пиятика" водіїв..."⁴⁴.

Вересень місяць для військ Південно-Західного фронту був надзвичайно тяжким. Невтішні записи робить у ці дні автор: "10 вересня 1941 р... Гасло "Все для фронту" – залишається наразі гаслом..."

Поповнення, що прибуло, неодягнуте, немає шинелей... Не краще і з озброєнням: поповнення неозброєне взагалі; 22 вересня 1941 р... Наказом командувача загін зайняв оборону на Дніпрі, змінивши 270-ту стрілецьку дивізію. Як і раніше – неомундироване поповнення. Позавчора ніч була холодна й лежати в окопі без шинелі – важко... Сумний факт – захоплено Київ, на каховському напрямі наших успіхів немає. Ймовірно, не вдасться втримати й Запоріжжя; 23 вересня... У Харкові паніка й евакуація. Обстановка на фронті безвідрадна – напрями від Каховки до Сталіно й на Харків знову ставлять 12-ту армію у важке становище...”⁴⁵.

У жовтні-листопаді 1941 р. оборонні бої набувають ще інтенсивнішого характеру, майже в кожному записі офіцера йдеться про сутички з противником, що призводили до подальшого відводу військ у глиб країни, та з’являється все більше й більше роздумів щодо причини невдач діючої армії: “8 жовтня... Розгромили противника, а потім самі втратили пильність. Результат – драпали, втратили не лише захоплені авто, але й свої... 14 жовтня... З кожним днем переконуєшся, наскільки погано ми відпрацьовували в мирний час більшість питань – зв’язку, взаємодії, тактики, постачання та ін... Протидії німецькій тактиці ми не знайшли. Особливо важко з постачанням. Це питання, оскільки я ним займаюся, мною особливо аналізується. Всі статутні у цій частині були змарновані. Армійські тили через страхи базуються виключно на залізничних станціях. Розтягнутість армійських тилів на 100–110 км призвела до того, що загін має перебої – три дні з хлібом, цукром, махоркою, а про косметичний асортимент і говорити нічого. Армійські тили працюють самі на себе. Гасло – “все для фронту” нас не торкнулося. Досить того, що зараз настали морози й близько 100 прикордонників не мають шинелей. Де ж запаси? Де ж теплі речі, зібрані у населення?... діючим частинам абсолютно не дають відпочинку, не відводять у тил. А воші вже є. Якщо зараз не зайнятися обробкою, наслідки будуть дуже плачевні... Сталіно – центр Донбасу, евакуйований, знищується. За розповідями – вже обстрілюється німцями, які обходять його із заходу і сходу. Навіть і тут не видно серйозних заходів до захисту міста. Втрата Донбасу – приголомшливий удар для нашої промисловості, надзвичайний моральний вплив. Чи неспроста задають питання червоноармійці (Колос) “А що ж думає наш уряд?””⁴⁶.

Запеклі бої з ворогом, безжальне й часто необдумане використання людських ресурсів призводять до значних втрат. Автор виливає на папір свій розпач і обурення з цього приводу: “2 листопада... Залишену позначку 117.4 наказано знову зайняти... Проти загону діють не менше 2-х батальйонів противника, велика перевага проти 300 прикордонників. Додали нам кілька мінометів. Висота не взята, а втрати великі. За два дні втрачено 60 осіб, з них убитих близько 15. Знову живу силу

підставили під дію німецької техніки. Коли ж настане межа такому використанню?»²⁴⁷.

У жорстоких боях залишки 95-го прикордонного загону відійшли до Ворошиловграда, де частину розформували. Майор Сілуанов 4–7 грудня зробив запис: «Передав усе майно 2-му прикордонному полку та представнику тилу Південного фронту. 95-й прикордонний загін перестав існувати!»²⁴⁸.

На основі цього та інших процитованих історичних джерел із фондової колекції музею постає вся неприваблива картина початкового періоду німецько-радянського зіткнення. Щоденникові дискурси учасників та свідків подій вкотре підкреслюють, що Україні в 1941–1942 рр. випала трагічна доля геополітичного центру жорстоких баталій. Невпинний відступ військ, що супроводжувався безладдям та невизначеністю, безперервними оборонними боями, значними втратами особового складу та територій, переборами з постачанням, зокрема обмундируванням, озброєнням, харчуванням тощо, сприяє усвідомленню трагічної правди війни, її сутності. Тому нині важко переоцінити значення щоденників воєнної доби. Написані часто нерозбірливим почерком в окопах чи бліндажах, під обстрілами противника чи у хвилини перепочинку між боями, або в дні тяжких реалій тилового чи окупаційного буття, вони постають джерелом оголеної правди про найкривавішу бійню ХХ ст. і навіть через десятиліття звучать гірким відлунням, що повертає нас у грізні сорокові, щоб, проаналізувавши минуле, ми змогли переосмислити сьогодення.

¹ Інвентарна книга групи зберігання «Документи» // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – Фонди (Генеральний каталог, експозиція) НМІУДСВ).

² Генеральний каталог. – Фрумін Г. І. // Фонди НМІУДСВ.

³ Щоденник Фруміна Г. І. – КН-212219. – Д-34774 // Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Генеральний каталог. – Марченко С. І. // Там само.

⁸ Щоденник Марченка С. І. – КН-223776. – Д-38615 // Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Генеральний каталог. – Дятленко М. Д. // Там само.

¹¹ Щоденник Дятленка М. Д. – КН-237228. – Д-47765 // Там само.

¹² Там само.

¹³ Генеральний каталог. – Герасимова Н. В. // Там само.

¹⁴ Щоденник Герасимової Н. В. – КН-207916. – Д-33404 // Експозиція НМІУДСВ.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Друга світова війна в історичній пам'яті України: за матеріалами Українського інституту національної пам'яті/ [упоряд. Л. Герасименко, Р. Пиля-

вещь]; Український інститут національної пам'яті. – Київ; Ніжин : [Видавець ПП Лисенко М. М.], 2010. – С. 71.

¹⁷ Генеральний каталог. – Фекленко М. В. // Фонди НМІУДСВ.

¹⁸ Щоденник Фекленка М. В. – КН-43182. – Д-9823 // Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Генеральний каталог. – Пивоварун Ф. К.; щоденник Пивоваруна Ф. К. – КН-33362. – Д-2746 // Там само.

²¹ Там само.

²² Генеральний каталог. – Бобильов Т. Д.; щоденник Бобильова Т. Д. – КН-205406. – Д-32577 // Там само.

²³ Генеральний каталог. – Сілуанов К. П. // Там само.

²⁴ *Андрійович М.* Надвірнянщина мілітарна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://volya.if.ua/2013/09/nadvirnyanschyna-militarna-2/>. – Назва з екрана.

²⁵ Щоденник Сілуанова К. П. – КН-30313. – Л-2561 // Фонди НМІУДСВ.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

³⁸ *Патриляк І. К.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик – К. : [Видавець ПП Лисенко М. М.], 2010. – С. 128.

³⁹ Щоденник Сілуанова К. П. – КН-30313. – Л-2561 // Фонди НМІУДСВ.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ *Богомолов А.* История “наркомовских 100 грамм” [Електронний ресурс] / А. Богомолов. – Режим доступу: // <http://www.kp.ru/daily/25932/2880769/>. – Назва з екрана.

⁴⁴ Щоденник Сілуанова К. П. – КН-30313. – Л-2561 // Фонди НМІУДСВ.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Щоденник Сілуанова К. П. – КН-30854. – Л-2561а // Фонди НМІУДСВ.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.

Some aspects of the initial period of the German-Soviet confrontation in Ukraine during the Second World War based of the research of diaries of Collection of the National Museum of History of Ukraine in the Second World War. Memorial complex have been highlighted.

Key words: World War II; German-Soviet war; defensive battles; National Museum of History of Ukraine in the Second World War. Memorial complex; the collection; the diary; discourse; the historical source.